

Щетинін А.І., д. е. н., доцент,
професор кафедри грошового обігу та банківської справи
Університет митної справи та фінансів

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ»

Щетинін А.І. Гносеологічний аналіз соціально-економічної категорії «людський капітал». У статті з'ясовано внутрішній зміст категорії «людський капітал», розкрито її тісний зв'язок з такою усталеною економічною категорією, як робоча сила. Спираючись на метод діалектичного матеріалізму, автор дослідив ті якісні зміни, які мають місце щодо робочої сили у зв'язку з постійним удосконаленням та розвитком суспільного виробництва. Зроблено спробу довести, що з розвитком продуктивних сил на основі такої категорії, як робоча сила, з'являються поняття «трудові ресурси», «людський потенціал», нарешті, «людський капітал».

Ключові слова: категорія, людський капітал, робоча сила, суспільне виробництво, людський потенціал, трудові ресурси, товар.

Щетинин А.И. Гносеологический анализ социально-экономической категории «человеческий капитал». В статье выяснено внутреннее содержание категории «человеческий капитал», раскрыта ее тесная связь с такой экономической категорией, как рабочая сила. Опираясь на метод диалектического материализма, автор исследовал те качественные изменения, которые имеют место в отношении рабочей силы в связи с постоянным совершенствованием и развитием общественного производства. Сделана попытка доказать, что с развитием производительных сил на основе такой категории, как рабочая сила, появляются понятия «трудовые ресурсы», «человеческий потенциал», наконец, «человеческий капитал».

Ключевые слова: категория, человеческий капитал, рабочая сила, общественное производство, человеческий потенциал, трудовые ресурсы, товар.

Shchetynin A.I. Gnosseological analysis of socio-economic category “human capital”. The article clarifies the internal content of the category “human capital”, reveals its close relationship with such an economic category as labor. Based on the method of dialectical materialism, the author investigated the qualitative changes that occur in relation to the labor force in connection with the continuous improvement and development of social production. An attempt was made to prove that with the development of productive forces on the basis of such a category as labor, the concepts of “labor resources”, “human potential”, and finally “human capital” appear.

Key words: category, human capital, labor, social production, human potential, labor resources, goods.

Постановка проблеми. В сучасній економічній літературі широко використовується поняття «людський капітал». Дослідники однак не в тому, що людський капітал є важливим фактором розвитку економіки, а від його стану залежить можливість для країни забезпечити найбільш адекватну сучасним умовам модель організації суспільного виробництва. При цьому в саме поняття «людський капітал» різні дослідники вкладають різний зміст. Це, на наш погляд, пов'язане перш за все з певним відривом аналізу сутності людського капіталу від розвитку тих явищ, які передували появі поняття «людський капітал» та знайшли відображення у відповідних економічних категоріях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам, пов'язаним з розвитком людського капіталу та його впливом на функціонування суспільного виробництва, присвячені роботи як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед них слід назвати

Г. Беккера, Т. Шульца, Й. Шумпетера, А. Антонюка, О. Амошу, А. Гейця, О. Грішнову, Т. Кір'яна, Є. Лібанову, Я. Ларіну, В. Мандебуру.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі вже усталених економічних категорій та перш за все визначеної класиками політичної економії категорії «робоча сила» розкрити процес змін в тій сукупності відносин, які віддзеркалює ця категорія, а також показати її еволюційну трансформацію в соціально-економічну категорію «людський капітал».

Виклад основних результатів. Термін «людський капітал» в сучасній економічній літературі надзвичайно поширений, але його сутнісний зміст трактується по-різному. Це ставить перед кожним дослідником проблему чіткого визначення своєї позиції стосовно цього терміна, бо без цього неможливо розкрити сутність та найважливіші аспекти того явища, яке віддзеркалює це поняття. Зрозуміло,

що цей термін не з'явився з нікуди. Його поява тісно пов'язана з розвитком суспільного виробництва та є певним новим щаблем в понятійному апараті економічної науки. У зв'язку з цим зробимо спробу на основі гносеологічного підходу розкрити певну трансформацію або принаймні зв'язок цього поняття зі вже ustalеними економічними категоріями.

Як відомо, дослідженням суспільного виробництва в його окремих аспектах займалися багато економістів, а значна частина цих дослідників зробила свій внесок в розвиток економічної теорії. Згадаємо хоча б таких велетнів економічної думки, як Аристотель, У. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо. Їх внесок у формування цілісного наукового уявлення про базові основи суспільного виробництва важко переоцінити. Однак узагальнюючу систему понять у вигляді системи економічних категорій розробив К. Маркс. Його досягнення пов'язані не тільки з геніальністю цього вченого, але й з тим, що він першим з дослідників застосував метод діалектичного матеріалізму для аналізу суспільного виробництва. Сьогодні багато критиків марксизму, відкидаючи політичні аспекти марксистської теорії, забувають і про те, що метод діалектичного матеріалізму – це наслідок тривалого розвитку людської думки, до якого, окрім К. Маркса, причетні інші велетні економічної та філософської науки. Згадаймо в цій когорті хоча б Г. Гегеля, без внеску якого у формування системного уявлення про цей метод навряд чи у К. Маркса була би можливість здійснити революційний внесок в економічну теорію шляхом застосування цього методу для аналізу суспільного виробництва. Це підкреслює також автор «Капіталу», говорячи про те, що, незважаючи на містифікацію Г. Гегелем діалектики, саме він «перший дав усеосяжне і свідоме відображення її загальних форм руху» [5, с. 22].

Отже, діалектичний матеріалізм як універсальний метод дослідження будь-яких форм руху матерії, зокрема у формі суспільного виробництва, був і завжди залишатиметься тією основою, поза якою здійснити справжній аналіз руху матерії просто неможливо, бо неможливо уявити дослідження того ж суспільного виробництва без урахування взаємозв'язків між конкретними явищами та процесами, без уявлення того, якими є базові елементи цього виробництва, що забезпечують його поступовий розвиток, без уявлення про те, що причиною розвитку є боротьба протилежностей.

Як відомо, внутрішнім двигуном розвитку суспільного виробництва є розвиток продуктивних сил, а їх суспільною формою виступають виробничі відносини. Останні є економічним базисом. Досліджуючи сучасне йому виробництво, К. Маркс довів, що в основі капіталістичного виробництва, тобто товарного виробництва, яке набуло всеосяжного характеру, лежить історичний процес відділення безпосереднього виробника від засобів виробництва та формування на цій основі двох визначальних за

свою роллю груп або класів, а саме класу власників засобів виробництва та класу найманих робітників, які мають діаметрально протилежні інтереси. Це базові категорії та аксіома економічної теорії.

Капіталістичне суспільне виробництво, як і сучасне нам виробництво, яке ми найчастіше визначаємо як ринкове, фактично не змінилось, тобто є, як і двісті років тому, товарним виробництвом, що набуло всеосяжного характеру. Зрозуміло, що рівень розвитку різний, але сама основа є незмінною. Усе, що необхідно людині для обміну речовин між собою та природою, набуває форми товару. Саме ж товарне виробництво базується на двох умовах, а саме на суспільному поділі праці та економічному уособленні виробника, що набуває найбільш розвинутої форми за умови панування приватної власності на засоби виробництва. Приватна власність є пануючою формою власності в усіх розвинутих країнах. Це означає, що більшість засобів виробництва перебуває у власності відносно невеликої частини членів суспільства, тоді як основна маса учасників суспільного виробництва має у своїй власності переважно один товар, а саме робочу силу. Це підтверджують як дані розвинутих країн світу, так і дані України.

Так, розглядаючи розподіл багатства, а саме те, що воно є реальною та базовою основою капіталу, відомий італійський економіст Т. Пікетті пише: «В сучасний період, тобто на початку 2010-х років, частка 10% найбільших статків складає біля 60% національного майна в більшості європейських країн, особливо у Франції, Німеччині, Великобританії та Італії. Найбільш разючим, безсумнівно, є те, що у всіх цих суспільствах найбільш бідніша половина населення не володіє практично нічим. 50% найбідніших з майнової точки зору скрізь мають в наявності менше 10% національного доходу, а частіше за все – менше 5%. Відповідно до останніх даних, що стосуються 2010–2011 років, у Франції частка 10% найзаможніших в національному майні складає 62%, а на 50% найбідніших припадають 4%» [8, с. 256].

В Україні розподіл за ознакою власності на засоби виробництва можна простежити за статистичними даними про кількість зайнятих та підприємців. Так, у 2017 році в нашій державі з усієї кількості зайнятих, а це 16,3 млн. осіб, кількість власників бізнесу, що зареєстровані, склала 2,6 млн. осіб [9]. Отже, найманих працівників у 2017 році нараховувалось 13,7 млн., а якщо до них додати ще 1,7 млн. безробітних, які явно не належать до категорії власників, то загальна кількість тих, хто існує за рахунок продажу своєї робочої сили, складає 15,4 млн. осіб, що становить 86,7% всіх зайнятих з урахуванням безробітних.

Досліджуючи базові категорії суспільного виробництва, К. Маркс визначив робочу силу як «сукупність фізичних і духовних здібностей, якою володіє організм, жива особистість людини, і які пускаються ним у хід кожного разу, коли він виробляє які-небудь споживчі вартості» [5, с. 178]. Для з'ясування сутності робочої сили цього достатньо. Зрозуміло,

що робоча сила в будь-якому суспільстві має свою складну структуру, яку можна визначити за допомогою різних ознак, таких як вік, стать, рівень освіти, місце знаходження, але в умовах капіталістичної економіки аж до кінця XIX століття це не мало дуже великого значення. Самовідтворення робочої сили здійснювалося в межах сім'ї власника цієї сили та в межах його заробітної плати.

Проте розвиток продуктивних сил вимагав суттєвих змін в процесі відтворення робочої сили, що вело до більш глибокого аналізу та формування знань про цю робочу силу. Усе це знайшло свій прояв в досить широкому застосуванні терміна «трудові ресурси», який вже характеризував ту ж саму робочу силу, але в розмаїтті її структурних частин та їх ролі в механізмі функціонування суспільного виробництва. Це конкретний приклад логіки розвитку людського пізнання, коли після з'ясування сутності явища на її основі починається процес аналізу всього розмаїття її реального прояву.

Сутність цієї категорії полягає в тому, що вона є всією наявною кількістю здібностей до праці, яка в процесі праці створює вартість, більшу за вартість використаної робочої сили. Ця науково доведена істина розкриває головне в цій категорії і не тільки не заперечує, але й передбачає аналіз на базі цієї сутності значної кількості реальних форм її прояву в умовах конкретної історичної дійсності конкретного суспільства. Внаслідок цього з'являються нові терміни, які дають змогу більш повно розкрити прояв сутності. З розвитком науки та техніки з'являється потреба висококваліфікованої та складної робочої сили. Життєво необхідним стає знання про основні структурні складові цієї категорії, їх якісні та кількісні характеристики. Термін «трудові ресурси» охоплює все багатобарв'я конкретних форм існування наявної робочої сили. В трудових ресурсах в загальному складі працездатних виділяють великі групи за статтю, віком, територіальною ознакою. Базовим елементом поняття «трудові ресурси» залишається «робоча сила», яка є економічною категорією та віддзеркалює всю сукупність відносин, які пов'язані з відтворенням та використанням робочої сили. На цій підставі можна впевнено стверджувати, що термін «трудові ресурси» має перш за все економічну сутнісну складову, отже, виступає економічною категорією.

З подальшим інтенсивним науково-технічним прогресом відбуваються кардинальні зміни в продуктивних силах. Засоби виробництва ускладнюються і вже вимагають не просто висококваліфікованої робочої сили, але й такої робочої сили, важливим (часто – вирішальним) елементом якої є її творча складова. Це кардинально змінює процес підготовки робочої сили, виводить процес відтворення цього головного елементу продуктивних сил за межі суто власних з боку працівника бажань та намірів. З іншого боку, відтворення робочої сили здебільшого стає надзвичайно дорогим, а головне,

дуже залежним від держави, наявності та рівня розвитку суспільних інститутів, стану демократичних засад у житті конкретного суспільства. Наслідком цього є принаймні два важливих моменти.

Значна частина формування фізичних та духовних здібностей людини до праці забезпечується державою за рахунок її коштів. Так, це не безкоштовне відтворення робочої сили. Таке уявлення може скластись на рівні окремого індивіда, але воно не відповідає дійсності, бо витрати є, вони цілком входять у вартість товару «робоча сила», але форма оплати пов'язана з перерозподілом та з тим, що людина за рахунок цього отримує можливість швидше та повніше реалізувати свої наміри стосовно бажаного для неї рівня формування якісних ознак її індивідуальної робочої сили.

Розглянута нами певна понятійна еволюція не вичерпує всього різноманіття сучасного понятійного апарату, який використовується в економічній літературі. В роботах багатьох економістів широко використовується термін «людський капітал», введений в науковий обіг в другій половині XX століття американськими економістами Т. Шульцем і Г. Беккером. У вітчизняній економічній літературі немає однозначного підходу до визначення внутрішнього змісту цього поняття.

Спробуємо проаналізувати його як під кутом зору загального підходу до визначення його сутності, так і під кутом зору його зв'язку з таким поняттям, як «капітал». Першим, на що треба звернути увагу, є те, що людський капітал безпосередньо пов'язаний з категорією «робоча сила». Як і робоча сила, він є невідчуженим від самого індивіда, тому значна частина дослідників відштовхується від внутрішнього змісту категорії «робоча сила», який, як ми вже відзначали, тлумачиться економістами як сукупність фізичних та розумових здібностей людини до праці. Такий підхід, безсумнівно, має право на життя, бо підкреслює внутрішні сутнісні сторони робочої сили з певним акцентом на ті складові здатності людини до праці, які в сучасних умовах є дуже актуальними. Так, академік Т. Кір'ян пише, що «Людський капітал трактується як єдність якісних характеристик робочої сили, таких як рівень освіти, професійної підготовки, вікова структура, стан здоров'я, мотивація і мобільність, схильність до інноваційної діяльності, що забезпечує ефективність діяльності і отримання прибутків» [3, с. 10]. Схожу позицію займають такі відомі дослідники людського капіталу, як О. Грішнова та С. Дмитрук, які людський капітал пов'язують з такими рисами як «знання, вміння, навички, фізичне і психічне здоров'я, які використовуються людиною в процесі економічної діяльності» [2, с. 15]. Розглянутий підхід, безсумнівно, має важливе практичне значення, бо в умовах потужного й часто несподіваного впливу на робочу силу з боку зовнішніх факторів, наприклад кліматичних змін, поширення якихось інфекційних захворювань, з якими людство ще не

навчилось ефективно боротись, можна, спираючись на ці деталізовані складові робочої сили, досить чітко й оперативно зреагувати на такі негативні процеси та спрямувати зусилля держави та індивіда на поліпшення процесу відтворення робочої сили в її найбільш важливій нині складовій.

Підсумовуючи викладені вище судження, можемо стверджувати, що термін «людський капітал» як базове поняття, як і термін «трудова ресурси», включає поняття «робоча сила», отже, має характер економічної категорії, в якій зроблено акцент на найбільш важливих в сучасних умовах складових цього найважливішого елементу продуктивних сил. Цей акцент в наукових дослідженнях реалізується через спробу структуризації категорії «людський капітал».

Сьогодні в економічній літературі під час спроби виділити певні структурні елементи, які мають місце в людському капіталі, найбільш поширені два підходи. З одного боку, це виділення найбільш важливих, базових елементів людського капіталу, які віддзеркалюють певні складові в сукупності людських знань, вмінь та всього, що робить людину здатною до праці. Це здоров'я, освіта, рівень кваліфікації тощо. Цей підхід дає змогу як на рівні окремої особи, так і на рівні сукупного людського капіталу визначити стан цих базових складових, отже, скорегувати процес його відтворення в бажаному для індивіда й суспільства напрямку.

Водночас є спроба розкрити внутрішню структуру людського капіталу на основі функціонального підходу. Виокремлюючи такі функції, як виробнича, інноваційна, ринкова, деякі фахівці виділяють в людському капіталі відповідні його складові елементи. Так, О. Носик у своїй монографії, присвяченій людському капіталу інноваційного розвитку та основам його відтворення, дає таке визначення цій частині людського капіталу: «людський капітал інноваційного розвитку – це специфічний людський капітал, вартість якого формується на базі інвестицій у накопичення нових знань, креативних здібностей та навичок людини до інноваційної діяльності, який використовується в інноваційному процесі та є фактором створення, впровадження, використання та поширення інновацій як основи різноманітних змін у суспільстві загалом та у його різних сферах зокрема, зростання вартості та отримання доходу, у тому числі інноваційного, та інших вигід: індивідуальних, корпоративних, суспільних» [7, с. 108].

Теоретично така структуризація має право на існування, але вона має скоріше віртуальний характер та не дає ніяких можливостей в безпосередній практиці чітко визначити межі цього капіталу та відокремити його від капіталу здоров'я, капіталу мобільності, освітнього капіталу та інших складових в загальній структурі людського капіталу, які виділяє автор [7, с. 56]. На жаль, в монографії тільки констатується наявність капіталу інноваційного розвитку та немає ніяких спроб розкриття методології

його визначення, яке б давало змогу чітко відокремити цей структурний елемент людського капіталу від інших, отже, використати в реальному процесі відтворення людського капіталу.

Тепер торкнемось другої змістовної частини поняття «людський капітал», яка, на відміну від терміна «людський потенціал», має дещо інше смислове навантаження, пов'язане з тим, що це саме капітал. Це для частини дослідників є приводом аналізу цього поняття під кутом зору того змісту, який, як правило, вкладається в цей термін. Зазначимо, що в масовій свідомості термін «капітал» частіше за все асоціюється з поняттям «багатство». Воно розуміється здебільшого як певна кількість вартостей, що представлена споживчими вартостями, грошима та іншими благами, які задовольняють ті чи інші потреби індивіда. Однак в науковій літературі термін «капітал» означає економічну категорію, яка віддзеркалює відносини між власником засобів виробництва та власником товару «робоча сила» щодо поєднання об'єктів їх власності, відповідно, щодо розподілу вартості, яка створюється в процесі цього поєднання. В цьому розумінні капіталом є тільки те багатство, тобто та вартість, що здатне до самозростання, приносить додаткову вартість.

Підхід до визначення поняття «людський капітал» з позиції наукового трактування категорії «капітал» є цікавим, бо робить акцент на тих реальних та потужних змінах, які відбуваються в тій складовій капіталу, яка представлена найманим працівником, а точніше, його товаром «робоча сила». Це вимагає аналізу економічного базису суспільства, перш за все відносин власності, які виступають системоутворюючим елементом усієї сукупності виробничих відносин між людьми.

Умови існування капіталістичного виробництва, або індустріального товарного виробництва, а саме воно у своєму всеосяжному прояві було раніше та залишається сьогодні єдиною формою організації суспільного виробництва, не зникли. Суспільний поділ праці та економічне уособлення виробника складають сьогодні базову основу виробництва. Це не заперечує суттєвих змін в тих базових категоріях, які віддзеркалюють сутнісну сторону організації суспільного відтворення. Спробуємо ці зміни розглянути у зв'язку з поняттям «людський капітал».

Це поняття стосується людини як носія здатності до праці, тому варто почати з аналізу тих змін, які торкаються економічного уособлення виробника, що безпосередньо пов'язане з приватною формою власності, яка і в умовах раннього капіталізму, і в умовах сьогодення є пануючою. Як відомо, власність є неодмінним атрибутом людського життя, адже для того, щоби щось спожити, забезпечити процес обміну речовин між собою та природою, необхідно привласнити потрібне благо. Пануюча в сучасному суспільстві капіталістична приватна власність фактично не має обмежень для нарощування виробництва та містить надзвичайно потужний стимул для

організації і розвитку виробництва, а саме прибуток [5, с. 164]. Отже, саме приватна власність на засоби виробництва, яка реалізується через купівлю-продаж робочої сили, є визначальним та провідним елементом системи економічних відносин країни з ринковою організацією суспільного виробництва.

Відзначені процеси особливо тоді, коли вони набувають у суспільстві значних масштабів, є фактом розвитку відносин приватної власності за рахунок її певної дифузії в напрямі найманого працівника. Ця зміна у відносинах власності позитивно впливає на людський капітал, бо дає змогу використовувати його творчі здібності, залучивши до участі в управлінні підприємством та поліпшивши його матеріальне становище через отримання доходу у формі дивідендів або частки доходу, якщо власник підключає найманих працівників до участі в розподілі частини отриманого ним прибутку. Однак постає питання про те, чи справді ця зміна відносин власності приводить до набуття людським капіталом ознак справжнього капіталу як вартості, що само зростає, приносить додаткову вартість. На поверхні це так, хоча й в такій початковій формі.

Ці зміни у відносинах власності дають підставу деяким дослідникам стверджувати, що найманий робітник, робочу силу якого ми використовуємо як людський капітал, отримує частину додаткової вартості на свій капітал. Так Д. Мельничук пише: «сьогодні факт набуття пересічним працівником прогресивних знань та професійних навичок обумовлює зміну самого принципу розподілу додаткової вартості між особами на сцені капіталістичного виробництва. І якщо раніше приріст вартості беззаперечно присвоювався власником засобів виробництва, то нині капіталіст вимушений ділитися частиною новоствореної вартості зі своїм «партнером» – з власником капіталу іншого роду, який поряд з промисловим капіталом бере активну участь у виробничому процесі – з власником людського капіталу» [6, с. 49].

Якщо виходити з поверхневого прояву явища та ототожнювати категорії «капітал» і «людський капітал» одна з одною, то це справді так. На жаль, автор не наводить аргументів на доказ того, що якась особлива складова частина людської здібності до праці перетворюється раптом на капітал. Насправді наймана робоча сила не набуває навіть початкових ознак капіталу. Це пов'язане з таким.

Купуючи робочу силу, власник засобів виробництва не оплачує її повну вартість відповідно до сучасної її якості як людського капіталу, що включає індивідуальні здібності, рівень культури, здатність до творчості тощо. Він оплачує вартість в межах потреб, які виходять з організації виробництва на підприємстві та стосуються перш за все професійної, кваліфікаційної та інших якостей робочої сили, чітко регламентованих майбутнім робочим місцем. Додаткові якісні характеристики найманого працівника саме підпадають під визначення «людський

капітал», зокрема культура, здоров'я, здатність до творчості, навички або здібності до виконання управлінських функцій, які власник засобів виробництва не оплачує, отже, купує робочу силу нижче її справжньої вартості. Проте постійний та визначальний мотив усіх дій власника засобів виробництва, а саме бажання збільшити прибуток, змушує його шукати шляхи до включення в процес організації виробництва творчої складової найманого працівника. Цим він у своєрідній формі оплачує ту потенційну складову товару «робоча сила», яка у її власника є в розпорядженні, але яку він може задіяти тільки за певних умов. Фактично власник засобів виробництва компенсує йому додаткові витрати робочої сили, які для її власника ніяк не можуть стати капіталом, а є лише платою за так званий повністю використаний потенціал цього товару, що буде витрачено в процесі відтворення цього специфічного товару.

Важко не погодитися з В. Мандебурую, який пише, що в разі «людського капіталу досить часто йдеться лише про таку величину компенсацій, яка ледве покриває витрати, пов'язані з потребою відновлення залученої у виробничий процес робочої сили» [4, с. 28]. Тут ми розглянули варіант стимулювання найманого працівника шляхом залучення його до розподілу прибутку або через передачу акцій за пільговою ціною, якою найчастіше є ціна їх первинного поширення, тобто так званий тангем для найманого робітника, і дійшли висновку, що його робоча сила ніяк навіть частково не перетворюється на капітал, бо не приносить йому додаткової вартості, а тільки компенсує додаткові витрати робочої сили, пов'язані з використанням індивідуальних якостей його товару, таких як рівень культури, здатність до творчості, здоров'я. Однак, констатуючи той факт, що робоча сила за тієї форми розвитку відносин власності, яку ми щойно розглянули, не виходить за межі товару і не стає навіть частково капіталом, не можемо наслідки цього розвитку власності звести тільки до цього. Вони значно ширші та несуть у собі певні позитивні моменти як для окремого індивіда, так і для суспільства загалом.

Розвиток людського капіталу в сучасних умовах вже не може визначатись тільки межами тих вимог, які сьогодні висуває виробництво по відношенню до здатності людини до праці. Дуже великого значення набувають ті складові якості людини, які обумовлені його існуванням в конкретному соціумі. Етичні, естетичні, культурні та інші норми поведінки, які прийняті в конкретному суспільстві, часто стають потужним фактором найбільш ефективної реалізації людських здібностей безпосередньо в конкретному виробництві. Ці норми не пов'язані безпосередньо з вимогами з боку виробництва, але вони суттєво впливають на його результати. Великим досягненням в передових країнах є також такі риси людини, як громадянська відповідальність і довіра як до влади, яку громадяни самі вибирають, так і до інших

суб'єктів суспільства. Формування таких якостей індивіда, як показує історичний досвід, безпосередньо пов'язане з рівнем розвитку демократії та наявністю й дією тих соціальних інститутів, які функціонально спрямовані на вирішення цих завдань.

У відтворенні названих соціальних якостей людини вирішальну роль відіграє держава. Об'єктом тут виступає людина, а оскільки її місце в житті суспільства пов'язане перш за все з виробничою діяльністю, то це означає, що зусилля держави в цьому напрямі реалізуються в підвищенні якості людського капіталу. Це надає економічній категорії «людський капітал» статус соціально-економічної категорії. В підсумковому варіанті ця категорія віддзеркалює не тільки розвиток базової категорії «робоча сила», але й розвиток людини, хоча в тих межах, які має в цьому відношенні саме ринкова форма організації суспільного виробництва.

Висновки. Розвиток суспільства обумовлюється постійним розвитком продуктивних сил, перш за все розвитком їх найбільш важливої та революційної складової частини, а саме людини. Це знаходить свій вираз і в розвитку тих економічних категорій, які відображають сутнісні риси того явища, яке стоїть за цією категорією. Прикладом цього є категорія робочої сили, яка в сучасних умовах трактується як людський капітал. Підставою для трансформації понятійного визначення цієї категорії виступає реальна зміна сутнісних рис, які визначають здатність людини до праці, в бік їх збільшення.

Новий зміст реального явища, сутність якого на понятійному рівні віддзеркалює економічна категорія, не завжди знаходить точне й чітке формулювання. В цьому сенсі більш точним відображенням вказаних змін є категорія «людський потенціал» або категорія «людський капітал» за умови ототожнення в цьому понятті терміна «капітал» з терміном «потенціал». Аналіз розвитку приватної власності в сучасних умовах дає змогу зробити висновок, що базова основа ринкової економіки, а саме суспільний поділ праці та економічне уособлення товаровиробника на базі пануючої в ринковій економіці приватної власності, залишається незмінною, а це означає, що здатністю людини до праці є її робоча сила, яка, незважаючи на її постійно зростаючі сутнісні риси, залишається товаром та може бути поєднана із засобами виробництва тільки через акт купівлі-продажу цього особливого товару.

Ефективність організації суспільного виробництва й здатність країни протистояти викликам, які мають місце в сучасних умовах розвитку людства, вимагають від держави постійного сприяння розвитку продуктивних сил, перш за все людини, не тільки щодо посилення її безпосередньої здатності до праці, але й стосовно формування людини як високорозвиненої особистості. Це визначальною мірою за допомогою своїх інститутів забезпечує держава і, формуючи ці особливі соціальні якості робочої сили, надає категорії «людський капітал» статус соціально-економічної категорії.

Список літератури:

1. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–21.
2. Гришнова О., Дмитрук С. Людський капітал в умовах кризи; оцінка і пошук можливостей збереження. *Вісник КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Економіка*. 2015. № 5. С. 12–15.
3. Кір'ян Т. Проблемні питання «капіталізації» людського ресурсу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 1. С. 10–15.
4. Мандибура В. Людський капітал; об'єктивна економічна реальність чи ідеологія? *Україна: аспекти праці*. 2009. № 2. С. 26–33.
5. Маркс К. Капітал. Т. 1. 908 с.
6. Мельничук Д. Людський капітал; пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення: монографія. Житомир: Полісся, 2015. 564 с.
7. Носик О. Людський капітал інноваційного розвитку: економічні основи відтворення: монографія. Харків, 2016. 490 с.
8. Пикетти Т. Капітал в XXI веке. Москва: Ад. Маргинем Пресс, 2016. 592 с.
9. Економічна статистика. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html.